लोकमान्य टिळकांचे भारतीय उद्योगांविषयक विचार

---

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र), नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे -४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

---

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभबाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या

वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते ‘बाळ गंगाधर टिळक’. त्यांना ‘लोकमान्य’ म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केल। 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजुवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होत। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'ॲस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटीश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटीश सरकारपासून स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या

कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला. भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले. विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत होते. लोकमान्य टिळकांनी भारतीय उद्योग आणि त्यांचा विकास या बाबत

आपले विचार मांडले आहेत. भारतीय उद्योगांची स्थिती कशी सुधारता येईल, ब्रिटिश सरकारची धोरणे भारतीय उद्योगांना कशी मारक ठरत आहेत, भारतीय उद्योजकांची प्रश्ने असे अनेक प्रश्ने टिळकांनी हाताळली आहेत. लोकमान्य टिळकांचे उद्योगविषयक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळकांचे भारतीय उद्योगांबद्दलचे विचार:

ब्रिटिशकालीन भारतामध्ये औद्योगिकरण केले जात होते. ग्रामीण भागाचा ताण कमी करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून औद्योगिकरण करणे हा महत्वाचा मार्ग मानला जात होता. उद्योग ही एकमेव अशी व्यवस्था किंवा संस्था म्हणून ओळखली जात होती ज्याद्वारे जमिनीवर सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा दबाव कमी केला जाऊ शकतो. टाटा हाऊसचे संस्थापक जमशेटजी टाटा यांच्या बाबतच्या लेखात टिळकांनी आधुनिक धर्तीवर औद्योगिक विकासाबाबत त्यांच्या (टाटांच्या) अनेक कल्पनांना मूर्त रूप दिले आणि त्यांचे कौतुक देखील केले आहे. त्यांचे हे लिखाण २४ मे १९०४ च्या केसरीमध्ये दिसून येते. लोकमान्य टिळक म्हणतात : "वैज्ञानिक संशोधनाला प्रोत्साहन देण्याची बाब असताना स्वर्गीय जमशेटजी टाटा किती उदार होते, हे त्यांनी बेंगळुरू येथील टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स अँड रिसर्चच्या स्थापनेसाठी ३० लाख रुपयांची देणगी दिल्याने दिसून येते. पण त्यांची महानता इथेच संपते या विचारातून कोणीही दूर जाऊ नये, कारण ते राजकारणाकडे झुकत नसल्यामुळे किंवा ते राजकीय कृतीपेक्षा इतर कामांना महत्त्वाचे मानत नाहीत त्याची

कमतरता किंवा आपल्या समकालीन बॉम्बेशी आपण सहमत नाही की हे त्याचे विशेष प्रशंसनीय वैशिष्ट्य आहे-प्रवासी, हुशार आणि श्रीमंत व्यापारी आणि राजपुत्रांना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्यांपेक्षा वेगवेगळी कर्तव्ये आणि कार्ये पार पाडावी लागतात आणि दिवंगत जमशेटजी टाटा यांच्या कारकिर्दीचा अभ्यास केल्याने आमचा दृष्टिकोन दृढ होतो. या कारणास्तव, आम्ही पुढे असे मानतो की त्याने सर्व श्रीमंत व्यापारी आणि राजपुत्रांना कॉपी करण्यासाठी एक उत्कृष्ट उदाहरण सोडले आहे. हे खरे आहे की भारतातील काही लोकांना श्रीमंत म्हणून वर्णन केले जाऊ शकते तर ते असे व्यापारी आणि राजपुत्र आहेत. त्यांची संख्या फार मोठी नाही हे आपल्या पूर्ण लक्षात आहे, पण अत्यंत खेदाची बाब म्हणजे देशाच्या हितासाठी काही करण्याच्या स्थितीत असलेले काही मोजके लोक या बाबतीत आपल्या कर्तव्याविषयी जागरूक किंवा जिवंत नाहीत. दिवंगत जमशेटजी टाटा होते". औद्योगिकरण हे आवश्यक असल्याचे मत टिळकांचे होते. भारतीय उद्योग वाढीच्या दृष्टिकोनातून देखील टिळकांनी आपले विचार अनेकवेळा स्पष्ट केले आहे. त्यापैकी काहींची चर्चा खाली दिली आहे.

२.१ स्वदेशी उद्योग

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत उद्योगांची भूमिका किती महत्त्वाची आहे हे पाहणारे लोकमान्य टिळक हे एकमेव नेते होते. कृषी विकासाबरोबरच औद्योगिक विकासाचे महत्त्व त्यांनी विशद केले आहे. आर्थिक विकासासाठी क्षेत्रे, कृषी आणि उद्योग हे महत्त्वाचे आहेत, दोन्ही परिस्थिती हातात हात घालून चालते. मुळात टिळकांनी स्वदेशी उद्योगांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला, विशेषत:

लघुउद्योगांच्या संदर्भात त्यांनी अनेक लेख केसरी आणि मराठामधून लिहिले आहे. भारतातील व्यापार, उद्योग, कच्चा माल यांच्या फायद्यासाठी इंग्रजांनी केलेल्या शोषणाला टिळकांनी विरोध केला. ब्रिटिश सरकारचे भारतीय उद्योगांकडे दुर्लक्ष केले आहे असे त्यांचे मत होते. लोकमान्य टिळकांना भारतीय उद्योगांच्या ऱ्हासाची चिंता होती. भारतीय उद्योगांचा ऱ्हास आणि भारतीय कारागिरांची गरीबी यावर भाष्य करताना टिळकांनी आपली तळमळ व्यक्त केली आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार, कच्च्या मालाच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि तयार वस्तूंच्या निर्मितीला परावृत्त करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारचा आदेश पाठवण्यात आला होता. विणकरांना कंपनीच्या कारखान्यांमध्ये काम करणे भाग होते. त्यांच्या आदेशानुसार कंपनीला उत्पादनांचा पुरवठा करण्यासाठी करार करण्यात आले. कंपनीचा करार पूर्ण करेपर्यंत विणकरांना इतरत्र कुठेही काम करण्याची किंवा त्यांचा माल बाहेर विकण्याची परवानगी नव्हती. अशा प्रकारे भारतीय विणकरांना अनेक प्रकारे त्रास दिला गेला; भारतातील कुशल कारागिरांचे शोषण करून त्यांना गरीब केले गेले. आणि त्यामुळे भारतीयांच्या कला आणि कलाकुसरीचा ऱ्हास होत होता. त्यांनी पुढे निदर्शनास आणून दिले की कलात्मक छडीचे काम, कॅलिकोस, सुती कापड, लोकरीचे शाल, चटई, कच्चे रेशीम, रेशीम कापड, साखर, दारू, अर्धा कापूस यांसारख्या वस्तूंवर भारी 'जकात' आकारल्यामुळे भारतीय माल युरोपला निर्यात करू शकत नाहीत. कापड इ. आंतरराज्यीय आणि आंतर-प्रादेशिक व्यापार देखील ब्रिटिश सरकारने ५ % ते १५ % 'जकात' आकारून प्रतिबंधित केले होते. अशा प्रकारे भारतातील व्यापार,

वाणिज्य, जलवाहतूक ब्रिटिशांनी उद्ध्वस्त केली ज्यांनी वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञानाचा वापर केला आणि भारतीयांनी वापरलेल्या श्रम-केंद्रित तंत्रांचा वापर केला. यातून स्वदेशी उद्योगांचे शोषण होऊन ते संपुष्टात येऊ लागल्याने, त्यांच्या पुनर्वाढीची गरज असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले.

2.2 ब्रिटिश निर्यात धोरण

लोकमान्य टिळकांनी निदर्शनास आणून दिले की गेल्या काही वर्षांत अनेक भारतीय उद्योग बंद पडले आणि रोजगारक्षमता उद्योगातून शेतीकडे हस्तांतरित झाली. कॉफी आणि चहाच्या मळ्यांमुळे कृषी उत्पन्न वाढले कारण ते युरोपियन परदेशी लोकांचे होते, त्यामुळे सरासरी भारतीय नागरिकाला त्याचा व्यावहारिक फायदा झाला नाही. इंग्रजांच्या काळात आयात वाढली होती. काच, कटलरी, लोखंडी वस्तू, घड्याळे आणि इतर वस्तूंची आयातही कृषी कच्च्या मालाच्या निर्यातीच्या संदर्भात वाढली आणि दरवर्षी ही तूट आपल्या उद्योगावर परिणाम करत होती. 'ब्रिटिश' सरकारच्या चुकीच्या धोरणामुळे शेतीवर आधारित देशी उद्योगांचा ऱ्हास होत होता. लोकमान्य टिळक म्हणाले की, कोणताही देश केवळ निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेती उत्पन्नावर अवलंबून राहू शकत नाही. प्रत्येक देशाकडे उत्पन्नाचे इतर स्रोत असले पाहिजेत. विविध क्षेत्रे अनेक नियमांद्वारे नियंत्रित केली गेली, परंतु कोणत्याही राज्यकर्त्यांनी त्याच्या किंवा वायर्ड जमिनीतील कौशल्य आधारित उद्योग नष्ट केले नाहीत. गेल्या काही वर्षांत ब्रिटीश सरकारने उद्योग किंवा औद्योगिक संशोधन वाढवण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले नाहीत, याकडेही त्यांनी लक्ष वेधले. 'ब्रिटिश' सरकारच्या

निरुत्साहित निर्यात धोरणांमुळे भारतीय निर्यात कमी झाली आणि आयात वाढली ज्यामुळे स्वदेशी उद्योग बंद झाले आणि बेरोजगारी वाढली आणि राष्ट्रीय संपत्ती कमी झाली.

2.3 स्वदेशी वस्तूंचे विपणन व्यवस्था:

लोकमान्य टिळकांच्या लक्षात आले की, स्वदेशी उद्योगांना चालना देण्यासाठी स्वदेशी वस्तू आणि वस्तूंची बाजारपेठ निर्माण करणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश सरकार भारतीय उद्योगांना चालना देण्यासाठी प्रयत्न करत नव्हते, म्हणून टिळकांनी 'स्वदेशी बाजार' किंवा 'स्वदेशी प्रदर्शन' ही संकल्पना मांडली. पहिला 'स्वदेशी बाजार' गोपी तलाव, माटुंगा (मुंबई) येथे झाला. सुमारे ३० स्टॉल्स उभारण्यात आले होते जेथे देशी साखर, माचिस, साबण, कापड, टोप्या आणि छत्र्या विक्रीसाठी देण्यात आल्या होत्या. देशी बनावटीचे रेशीम, हातमाग शटल विक्रीचे स्टॉल होते. ६ नोव्हेंबर १९०६ रोजी सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर येथे पंढरपूर औद्योगिक प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते. हा देखील 'स्वदेशी' चळवळीचा एक धोरणात्मक भाग होता. स्वदेशी वस्तू उत्पादन करून त्याची विपणन व्यवस्था देखील निर्माण करण्याची गरज आहे, असे टिळकांच्या लक्षात आल्याने त्यासाठी त्यांनी अनेक प्रयोग केले. या सर्व विपणन व्यवस्थांचा फायदा भारतीय उद्योजकांना झाला.

2.4 औद्योगिक विकासासाठी पैसा निधी

लोकमान्य टिळकांनी भारतातील सहकारी चळवळीला पाठिंबा दिला जो भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीसाठी एक मजबूत व्यासपीठ बनवू शकतो. पैसे निधीच्या आंदोलनात हे दिसून येते. ऑगस्ट 1905 मध्ये 'लोकमान्य' बाळ गंगाधर टिळक आणि अंताजी दामोदर काळे यांच्या प्रयत्नातून तळेगाव, पुणे येथे पैसा फंड सोसायटीची स्थापना झाली. स्वदेशी वस्तूंच्या निर्मितीला पाठिंबा देण्यासाठी सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. लोकांकडून पैसा गोळा करून औद्योगिक विकासासाठी मोठा निधी उभारणे आणि भारतीय उद्योगांना बळकटी देणे हा त्यामागचा मुख्य उद्देश होता. लोकमान्य टिळक हे लोकप्रिय राष्ट्रीय नेते असल्याने त्यांनी पैसा निधी चळवळीला चालना दिली आणि 27 डिसेंबर 1904 रोजी पहिल्या सभेला हजेरी लावली. त्यांना या पैसा निधीचे खजिनदार म्हणून नियुक्त करण्यात आले. या चळवळीने 'स्वराज्या'चा मार्ग मोकळा केला कारण स्थानिक उद्योगांना चालना देणारी उत्पादने निर्माण करण्याची कला लोकांनी आत्मसात केली. पैसा फंड सोसायटीने भारतीय उद्योगांना चालना दिली आणि भारतीय कामगारांना औद्योगिक प्रशिक्षण दिले

2.5 स्वदेशी बँकांची स्थापना

ऑक्टोबर 1906 मध्ये लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी'मध्ये एक लेख लिहिला होता ज्यात या मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित केले होते की जेव्हा भारतीय युरोपियन बँकांमध्ये गुंतवणूक करतात आणि जेव्हा त्यांचे नुकसान होते तेव्हा ते

भारतीयांना सहन करावे लागते. भारतीयांनी स्वतःच्या बँका (स्वदेशी बँका) स्थापन केल्याशिवाय भारतीय व्यापाराची भरभराट होणार नाही यावर त्यांनी भर दिला. लोकमान्य टिळकांच्या दूरदृष्टी आणि अपेक्षेचा परिणाम म्हणून 'भारतीय बँक' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दोन महत्त्वाच्या बँकांची स्थापना झाली. बँक ऑफ इंडियाची स्थापना 7 सप्टेंबर 1906 रोजी मुंबईतील प्रख्यात व्यावसायिकांच्या गटाने केली आणि नंतरच्या टप्प्यात 'सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया' म्हणून आणखी एक बँक 1911 मध्ये स्थापन करण्यात आली आणि ती भारतीयांच्या मालकीची आणि व्यवस्थापित केली गेली. स्वदेशी चळवळीचा परिणाम म्हणून बँका अपेक्षेपेक्षा जास्त भांडवल जमवू शकल्या. ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उत्पादन सुरू करणाऱ्या उदयोन्मुख उद्योजकांच्या मनात एक नवीन प्रबोधन दिसून आले. केसरी हे स्वदेशी चळवळीचे बायबल बनले ज्याला महाराष्ट्रात प्रचंड पाठिंबा मिळाला. यामुळे शेवटी भारतातील औद्योगिक विकासाला मदत झाली. स्वदेशी उद्योगांना ब्रिटिश सरकारपासून संरक्षण मिळाले.

2.6 साखर उद्योग:

टिळकांनी ठामपणे सांगितले की, साखर उद्योगाला भारतात, विशेषतः महाराष्ट्रात भरभराटीची उत्तम संधी आहे. दख्खनची माती सिंचनाच्या कामांच्या मदतीने ऊस पिकवण्यासाठी आणि साखर मळे आणि कारखाने उभारण्यासाठी योग्य होती. साखर उत्पादनाचा प्रयोग करण्यासाठी त्यांनी यंत्रसामग्रीची मागणी केली होती. त्यांनी ठामपणे मत मांडले की जर भारतीयांनी भारतीय साखरेला

प्रामाणिकपणे प्रोत्साहन देण्याचे ठरवले, तर भारत लवकरच विदेशी साखरेशिवाय पूर्णत: निर्यातही करू शकेल.-साखर कारखान्यांसाठी आवश्यक टॅरिफ भिंत वाढवणे आणि तज्ञांची मदत घेणे यासाठी लोकांसोबत काम केले. त्यांनी या विषयाचा एकापेक्षा जास्त वेळा उल्लेख केला पण एका प्रसंगी त्यांनी साखर प्रश्न पूर्णपणे स्पष्ट करण्यासाठी एक संपूर्ण लेख समर्पित केला. 17 जुलै 1906 च्या केसरीमध्ये टिळकांनी मॉरिशस बेटाची महाराष्ट्राशी तुलना केली आहे आणि निर्णायकपणे सिद्ध केले आहे की भारताला आवश्यक असलेली सर्व साखर उपलब्ध करून देण्याची क्षमता कमीत कमी संशयाशिवाय आहे. त्यांनी निदर्शनास आणून दिले की 36 मैल लांबी आणि 23 मैल रुंदी असलेल्या मॉरिशसचे क्षेत्रफळ केवळ 713 चौरस मैल इतके आहे की तो अर्धा सामान्य भारतीय जिल्हाही नाही आणि तरीही त्याने तीन कोटी रुपयांची साखर भारतात निर्यात केली. मुंबई सरकार आणि भारत सरकार या उद्योगाच्या वाढीसाठी उदासीन होते. पण त्याला आपल्या देशवासीयांनी स्व-अवलंबित, एकत्र या, जावा, फिलिपिन्स, मॉरिशस आणि क्युबा सारख्या साखर उत्पादक देशांमधून तज्ञ आणा आणि तिथून यंत्रसामग्री देखील आणा, त्यांच्या स्वत: च्या माणसांना प्रशिक्षित करा आणि अशा प्रकारे कापड उद्योगाप्रमाणेच सरकारचा निरुत्साह आणि सहानुभूती नसतानाही हा उद्योग वाढवा. सरकारच्या कोणत्याही पाठिंब्याशिवाय उभे केले. टिळकांचा साखर उत्पादन आणि त्यांच्या वाढीच्या संदर्भातील अभ्यास पाहता, त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. साखर उद्योग हा ब्रिटिशकालीन भारतातील खूप महत्वाचा उद्योग असल्याने, भारतीयांना त्याचा

फायदा होण्याची शक्यता होती. जेव्हा भारत राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र झाला आणि कोणत्याही प्रतिबंधाशिवाय आपली अर्थव्यवस्था व्यवस्थित करू लागला, तेव्हापासून साखर उद्योग खाजगी आणि सहकारी दोन्ही बाजूंनी समृद्ध झाला. केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर इतर राज्यांमध्येही साखर उद्योगांची वाढ प्रचंड झाली आणि त्याचा उपयोग अर्थव्यवस्थेला झाला. त्यामुळे, टिळकांचे साखर उद्योगांबाबतचे आकलन खूपच दूरदृष्टीचे आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला फायदेशीर होते, हे स्पष्ट होते.

2.7 शेती आणि उद्योग यांच्यातील परस्परावलंबन:

लोकमान्य टिळकांनी शेती आणि उद्योग यांच्यातील परस्परावलंबन अनेक वेळा मांडले आहे. कृषी विकास आणि औद्योगिक विकास यांच्यातील अवलंबित्वावर 'मराठा ' आणि 'केसरी'मधून अनेकवेळा लिहिले आहे. ४ सप्टेंबर १८८१ रोजी मराठा मध्ये टिळकांनी पुढील प्रमाणे लिहिले आहे - "शेतमजुरीच्या बाजारपेठेत शेतमजुरांचे प्रमाण जास्त आहे आणि जोपर्यंत ते काढून टाकले जात नाही आणि इतरत्र काम केले जात नाही, तोपर्यंत शेतक-यांची वाईट स्थिती सुधारण्यासाठी कोणतेही उपायात्मक उपाय कायमचे चांगले परिणाम देणार नाहीत. कृषी आणि यांत्रिक उद्योगाचा विकास एकाच वेळी होणे आवश्यक आहे", त्याचप्रमाणे १२ फेब्रुवारी १८८२ च्या मराठाच्या अंकात असा युक्तिवाद केला की "कोणतेही कायदे नाही, बँका नाही, अगदी जमिनीचा स्थायीपणा देखील शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी नाही. केवळ कृषीप्रधान देश कधीही समृद्ध होऊ शकला नाही म्हणून अनेक उद्योग सुरू झाले." शेतीच्या विकासाची समस्या आणि

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीकडे अनेक भारतीय नेत्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या व्यापक संदर्भात पाहिले आणि त्यांचा निष्कर्ष असा होता की शेतीची प्रगती झाली. अपरिहार्यपणे औद्योगिक विकासाशी निगडीत आहे आणि जोपर्यंत देशाच्या ग्रामीणीकरणाकडे प्रवृत्ती मागे टाकली जात नाही तोपर्यंत इतर सर्व प्रयत्न खऱ्या आवश्यकतेपेक्षा कमी असल्याचे आढळून येईल. म्हणजेच शेतीचा विकास झाला तरच उद्योगांचा विकास होतो, हे टिळकांचे स्पष्ट मत होते. दोन्ही क्षेत्र एकमेकास पूरक आहेत. टिळकांच्या या मांडणीची प्रचिती आजच्या काळात देखील येते.

3. निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांचे भारतातील औद्योगिक विकासाचे विचार 'ब्रिटिश' काळात सर्वाधिक समर्पक होते. अर्थव्यवस्थेसाठी शेती आणि उद्योगांचे महत्त्व महत्त्वाचे होते, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले आहे. त्यांच्या मते, शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा होता, पण तो उद्योगांशी जोडला गेला पाहिजे. शेतकऱ्यांनी आधुनिकीकरणाच्या मदतीने आपली शेती विकसित करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे आणि शेती उत्पादनांचा वापर प्रक्रिया उद्योगांसाठी केला जाऊ शकतो. उद्योगांच्या आधुनिकीकरण आणि यांत्रिकीकरणाबद्दल त्यांच्या विचारांचे कौतुक केले पाहिजे. भारतीय उद्योग आणि त्यांच्या वाढीसाठी लोकमान्य टिळकांची अर्थशास्त्रीय दूरदृष्टी स्पष्टपणे दिसून येते.

टिळकांचे उद्योगविषयक विचारांचे प्रमुख मुद्दे

- **वस्त्रोद्योग:** टिळकांनी भारताच्या वस्त्रोद्योगाचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या महत्त्वावर जोर दिला, ज्यामुळे ब्रिटिश धोरणांवर गंभीर परिणाम झाला.
- **हस्तकला:** पारंपारिक भारतीय हस्तकलेचे जतन आणि संवर्धन करण्यास प्रोत्साहन दिले.
- **लघु-उद्योग:** टिळकांनी मातीची भांडी, विणकाम आणि तेल बियाणे यासारख्या लघु-उद्योगांच्या विकासास पाठिंबा दिला.
- **कृषी-आधारित उद्योग:** त्यांनी साखर, तेल आणि कापूस यांसारख्या कृषी उत्पादनांवर आधारित उद्योगांच्या वाढीसाठी प्रयत्न केले.
- **ब्रिटीश धोरणांची टीका:** त्यांनी ब्रिटिश धोरणांवर टीका केली ज्यांनी भारताच्या नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण केले आणि औद्योगिक वाढीस अडथळा आणला.
- **संपत्तीचा निचरा:** त्यांनी असा युक्तिवाद केला की ब्रिटिश राजवटीमुळे भारतातील संपत्ती संपुष्टात आली आणि औद्योगिक विकास खुंटला.
- **भारतीय मालकीचे उद्योग:** त्यांनी स्वावलंबनाला चालना देणाऱ्या आणि भारतीयांच्या मालकीच्या आणि नियंत्रित उद्योगांची कल्पना केली.
- **तांत्रिक प्रगती:** त्यांनी औद्योगिक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित केले.
- **सामाजिक जबाबदारी:** टिळकांचे मत होते की उद्योगांनी सामाजिक कल्याण आणि कामगार कल्याण योजनांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), ‘Lokmanya Tilak’s Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period’, International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84

http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf

Parvate T.V. (1985), ‘Tilak: The Economist’, Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf

Angadi S.S. (1992), ‘Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement’, Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895)

Kaur Randeep (2018), ‘A Study of Bal Gangadhar Tilak’s Political Ideas-With Special Reference to Swaraj’, Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771)

Naik J.V. (1999), ‘Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict’, Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on https://www.jstor.org/stable/4407902)

Raminder Kaur (2004), ‘At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives’, Published in the Sage Journal, Nov. 2004. (Available on

https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413 Available on https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf